

Afb. 1
Macro-opname van
de oorspronkelijke
groene verf op de
baard van het schil-
derij.

Een nieuwe lijst voor de *Heilige Maagschap**

• HUBERT BAIJA •

De oorspronkelijke lijst van de *Heilige Maagschap* door Geerten tot Sint Jans is waarschijnlijk al in de 17de eeuw door een andere vervangen. Tot het moment waarop de restauratie begon, is het schilderij in het Rijksmuseum ten minste in drie verschillende lijsten getoond. Toen de restauratie in 2000 zijn voltooiing naderde, is er gezocht naar een nieuwe, beter bij het schilderij passende lijst. De overwegingen daarbij zijn het onderwerp van deze korte bijdrage.

Hoe de oorspronkelijke lijst eruit heeft gezien, daarnaar kan men slechts gissen. Zeker is dat het paneel en de omlijsting oorspronkelijk als één geheel door een schrijnmaker zijn vervaardigd en vervolgens van een krijtgrondering zijn voorzien. Het schilderij is vervolgens in de lijst geschilderd, waarbij ook de lijst een kleurlaag kreeg. Dit wordt duidelijk bij de bestudering van het eikenhouten paneel van het de *Heilige Maagschap* dat 137,2 x 105,8 cm meet, 1,2 cm dik is en uit vier planken bestaat die aan elkaar zijn gelijmd. Langs alle kanten van de achterzijde is een strook van circa 2 cm van het paneel dunner gemaakt tot circa 0,8 cm, waarschijnlijk om het paneel te laten passen in de smalle U-vormige sponning van de lijst. Een dergelijke omlijsting heet in vaktaal een *geëngageerde lijst*.¹ Het beschilder-

derde oppervlak van de *Heilige Maagschap* loopt niet door tot de buitenkanten van het paneel: aan alle vier de kanten is een onbeschilderde rand van enkele millimeters. Langs de verflaag is een enigszins opstaande rand, de zogenaamde baard ('barbe'); deze rand vormde oorspronkelijk de verbinding met de beschildering van de lijst. Hieruit kan worden afgeleid dat de grondering op het paneel is aangebracht ná de inlijsting. Tevens wordt hiermee bevestigd dat het schilderij nog de oorspronkelijke afmetingen heeft.

Vaak kan men uit sporen langs de randen van de verflaag van het schilderij afleiden of en hoe de omlijsting oorspronkelijk verguld was of beschilderd. Er zijn nergens sporen van bladgoud aangetroffen, zodat de oorspronkelijke lijst hoogstwaarschijnlijk niet verguld was. Wel zit er een 1 mm brede strook oorspronkelijke, lichtgroene verf rondom het schilderij (afb. 1). Dit wijst erop dat in een vroeg stadium een lichtgroene verflaag is aangebracht op de lijst.² Er bestaan allerlei voorbeelden van marmerimitaties op 15de- en 16de-eeuwse lijsten en het is heel goed mogelijk dat de oorspronkelijke lijst van de *Heilige Maagschap* groen gemarmerd was.³

Dankzij een aquarel van Gerrit Lambert uit 1838 van één van de zalen

Afb. 2
GERRIT LAMBERTS,
*Interieur van het Trip-
penhuis (detail)*, 1838.
Aquarel. Gemeente-
archief, Amsterdam.

Afb. 3
De Heilige Maagschap
in een 19de-eeuwse,
neogotische lijst
ontworpen door
P.J.H. Cuypers
(inv.nr. SK-L-3015).

Afb. 4
De Heilige Maagschap
in een 20ste-eeuwse,
neogotische lijst
(inv.nr. SK-L-3016).

van het Trippenhuis, waar de schilderijen van het Rijksmuseum tot 1885 waren ondergebracht, is bekend hoe het schilderij op dat ogenblik omlijst was. De aquarel toont het schilderij in een zwarte profiellijst met een vergulde dagkant (afb. 2).

In het nieuwe, in 1885 geopende Rijksmuseumgebouw kreeg het schilderij, net zoals een aantal andere vroege Nederlandse schilderijen, een nieuwe door de bouwheer van het Rijksmuseum, P.J.H. Cuypers, ontworpen lijst: een robuuste, neogotische profiellijst met een dorpel, die gedeeltelijk verguld is (afb. 3). Het was de bedoeling van de architect om *aan elk stuk een lijst te geven in de stijl van den tijd, waaruit het stuk stamt*.⁴ Waarschijnlijk werd deze lijst in de jaren '20 of '30 van de 20ste eeuw vervangen door de enorme, geheel vergulde neogotische lijst, waarin het schilderij tot 1983 getoond werd (afb. 4).

Toen de restauratie van het schilderij in 2000 zijn voltooiing naderde is gezocht naar een inlijsting die het ingetogen karakter van de voorstelling niet zou overstemmen. Daarbij is wat

de kleur betreft mede uitgegaan van de tijdens de restauratie gevonden groene verfsporen. Onderzoek aan 15de- en 16de-eeuwse schilderijen uit de Nederlanden in hun oorspronkelijke inlijstingen leidde tot nieuwe perspectieven. Vooral R. Van Schoute en H. Veroustraete hebben vele oorspronkelijke inlijstingen uit deze periode beschreven.⁵ Dikwijls bestaan die lijsten uit eenvoudige, smalle profielen, die in sommige gevallen gemarmerd zijn. Bij vergelijking van de verhoudingen tussen paneelmaten en lijstbreedten van enkele tientallen soortgelijke schilderijen bleek dat een vrij smalle lijst van circa 7 cm breed voor de *Heilige Maagschap* ook historisch verantwoord zou zijn.⁶

Het gekozen profiel voor de nieuwe inlijsting is gebaseerd op de lijst van een anoniem *Portret van Engelbert II, Graaf van Nassau*, uit 1487 in het Rijksmuseum (afb. 5).⁷ Bij dit schilderij zijn schilderij en lijst uit één stuk hout gemaakt: in vaktaal noemt men dat een *integrale lijst*. Het olijf – een profiel met een S-vormige dwarsdoorsnede – en de schuin aflopende dor-

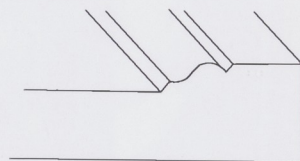
pel⁸ van deze lijst lenen zich goed voor een *trompe-l'oeil* of marmerschildering. Engelberts rechterhand, evenals de staart van de valk die op zijn hand zit, lopen in *trompe-l'oeil* door op de dorpel. Alhoewel de lijst om dit portret een integrale lijst is en geen geëngageerde lijst zoals die ooit om de *Heilige Maagschap* zat, betreft het hier onmiskenbaar een profiel uit dezelfde periode en hetzelfde gebied (afb. 6). Omdat de *Heilige Maagschap* aanzienlijk groter is dan het *Portret van Engelbert II*, is er bij de nieuwe lijst voor gekozen om het vlakke deel van het profiel breder uit te voeren (afb. 7).

Na de uitvoering van het ontwerp in eikenhout volgde de afwerking. Als basis voor het marmerschilderen is na de grondering een groene verflaag aangebracht, in een tint die overeen-

stemde met de verfsporen die gevonden waren op het schilderij. Op deze ondergrond kon het marmerschilderen beginnen en ontstond de heldergroene 'marmeren' lijst (afb. 8). In de volgende fase behield de lijst de groene marmerimitatie grenzend aan het schilderij (op het olijf en op de dorpel). De vlakke, buitenste rand van de lijst werd daarna zwart-groen geschilderd. Hoewel daardoor de vorm van de lijst leesbaarder was geworden, viel toen de marmering uit de toon: het te helder groen profiel zat als het ware ingeklemd tussen de kleuren van het schilderij en het fluwelige zwart-groen rondom. Daarom werd vervolgens de groene marmerschildering gedempt met een steenroze 'scumble'.⁹ Op deze wijze ontstond een marmerimitatie die verwant is aan het marmer dat

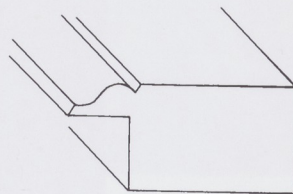
Afb. 5

MEESTER VAN DE
VORSTENPORTRET-
TEN, *Portret van
Engelbert II, Graaf
van Nassau en heer
van Breda*, 1487.
Paneel, 33,5 x 24 cm.
Bonnefantenmuseum,
Maastricht (in bruik-
leen van het Rijksmu-
seum, Amsterdam,
inv.nr. SK-A-3140).

Afb. 6

Profieltekening van de
lijst uit 1487 afgebeeld
in afb. 4.

Afb. 7

Profieltekening van
de nieuwe lijst voor
de *Heilige Maagschap*.

Geertgen zelf schilderde op enkele van de pilaren in de *Heilige Maagschap*. Dit was al veel beter, maar de heldergroene aders die zichtbaar waren gelaten, trokken nog steeds teveel aandacht. Tot slot werden ook deze wat getemperd en werd de gehele lijst 'verouderd' in overeenstemming met het ruim vijfhonderd jaar oude oppervlak van Geertgens schilderij.¹⁰ Langs de dagkant van de lijst zijn de groene verfresten van de oorspronkelijke lijst zichtbaar gelaten. Ook de groene onderlaag schemert nog enigszins

door de verflagen heen en geeft daardoor eenheid aan de afwerking van de lijst.

Het schilderij is zodanig in de open sponning bevestigd dat het hout kan blijven 'werken' zonder gevaar voor splijten. Met de nieuwe omlijsting (afb. 9) heeft het schilderij een eenvoudige en passende context gekregen en wordt het subtiële, prachtig geres-taureerde schilderij niet meer door de lijst overschaduwd, zoals dat wel het geval was bij de vroegere, vrij bombastische, neogotische lijsten.

Afb. 8
De Heilige Maagschap
in een groene lijst,
een tussenfase in
de afwerking van de
huidige lijst (afb. 9).

Afb. 9
De Heilige Maagschap
in de nieuwe lijst, 2001
(inv.nr. SK-L-3000).

NOTEN

- * Het advies van Hélène Verougstraete en Roger Van Schoute (Laboratoire d'Étude des Oeuvres d'Art par les Méthodes Scientifiques, Université Catholique de Louvain) is voor de auteur van grote waarde geweest. De gastvrijheid van Lizet Klaassen (atelier van het Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen) bracht hem in contact met Susan Farnell (IRPA/KIK, Brussel) die aanvullend materiaal ter beschikking stelde. *Last but not least* gaat zijn dank uit naar de collega's in het restauratieatelier schilderijen in het Rijksmuseum voor hun enthousiaste betrokkenheid in de verschillende stadia van totstandkomen van de nieuwe lijst. Voor vakgenoten waren eerdere artikelen over dit onderwerp van de auteur bedoeld: Hubert Baija, 'Het paneel en de lijst van De Heilige Maagschap – Kanttekeningen bij de inlijsting van een laatgotisch paneel', *Cr – Interdisciplinair vakblad voor Conservering en Restauratie*, 3, nr. 3 (herfst 2002), p. 34-36 en Hubert Baija, 'Van verfspoor tot gemarmerde lijst', *Km – Materiaaltechnische informatie over beeldende kunst*, nr. 45 (voorjaar 2003).
- 1 Bij een geëngageerde lijst is het paneel en de lijst kaal samengevoegd, gegrondeerd en daarna (eventueel verguld en) beschilderd. Als gevolg van onvermijdelijke krimp die later optreedt, scheurt rondom de schildering het opstaande randje verf meestal los van de lijst: de baard. In de 15de en 16de eeuw kwamen geëngageerde lijsten veelvuldig voor. Zie hierover, H. Verougstraete-Marq en R. Van Schoute, *Cadres et supports dans la peinture flamande aux 15e et 16e siècles*, Heure-le-Romain/Louvain-la-Neuve 1989, pp. 49-54.
 - 2 J.R.J. van Asperen de Boer nam in 1990 van de groene laag een monster; in de dwarsdoorsnede hiervan is groene verf met daaroverheen een donker glasis te zien. Zie ook Arie Wallert, Gwen Tauber en Lisa Murphy, *The Holy Kinship. A Medieval Masterpiece*, Amsterdam 2001, pp. 28, 46.
 - 3 Enkele voorbeelden van schilderijen, die nog in hun oorspronkelijke gemarmerde lijsten bewaard zijn: *Sint-Barbara*, 1437 en *De Heilige Maagd met kind bij een fontein*, 1439, beide door Jan van Eyck in het Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen (inv.nrs. 410 en 411); *Portret van een man* (ca. 1520), door een anonieme Noord-Nederlandse meester, Wallraf-Richartz-Museum, Keulen (inv.nr. 426).
 - 4 Zie voor de ontwerptekening voor deze lijst (inv.nr. RM-SK-L-3015): Jan Piet Filedt Kok, met medewerking van Ellinoor Bergvelt, 'De vroege Nederlandse schilderkunst in het Rijksmuseum', *Bulletin van het Rijksmuseum* 46 (1998), afb. 22, p. 142, en verder pp. 139, 178, noot 42.
 - 5 Verougstraete en Van Schoute, *op.cit.* (noot 1), pp. 152, 178, 180, 183, 185, 186, 191, 196, 211, 212, 214, 225, 228-235, 243, 273, 284, 287, 289, 291, 317, 325 en 331.
 - 6 Vergelijk de paneelmaten en profielbreedten van onder meer de volgende inlijstingen: Verougstraete en Van Schoute, *op.cit.* (noot 1), pp. 152, 179, 186, 190, 194, 196, 202, 212, 228, 278, 304 en 320.
 - 7 Een achterglas geschilderd drieliukje met *Het Laatste avondmaal*, in de stijl van Cornelis van Oostsanen, gedateerd 1527, in het Rijksmuseum (inv.nr. SK-A-4294) heeft eveneens een oorpronkelijke, vlakke lijst met een eenvoudig profiel.
 - 8 Door de vlakke en schuine dorpel van gotische raamkozijnen – ook wel 'regendorpel' genoemd – liep het regenwater weg en ontstond er geen schade veroorzaakt door bevriezing of onkruid. Deze buitenkozijnen waren van steen, maar werden in een houten versie ook toegepast voor de inlijsting van panelen.
 - 9 Het Engelse woord 'scumbling' beschrijft het aanbrengen van een dermate dunne laag *dekkende* verf dat de onderliggende lagen er niet geheel door aan het oog worden onttrokken (dit in tegenstelling tot glaceren, waarbij een laag wordt aangebracht die van nature reeds doorzichtig is).
 - 10 Het 'verouderen' van de lijst werd bereikt door met diverse handgereedschappen de machinaal geproduceerde randen van het houtwerk minder strak te maken en door kunstmatig slijtage en kleine beschadigingen in de afwerking aan te brengen.

